

СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ

Сергій Леп'яко

ЧОРНОБИЛЬ У СЕРЕДИНІ XVI СТОРІЧЧЯ

Опис Чорнобильського замку, що друкується нижче, є унікальним джерелом з історії України середини XVI ст. Він відомий фахівцям, але надрукований у рідкісному дореволюційному виданні¹ і тому для широкого кола краєзнавців та шанувальників старовини майже недоступний. Між тим, цей документ дає нам загальне уявлення про Чорнобиль та його округу того часу.

Уряд Великого князівства Литовського, до складу якого до 1569 року входили українські землі, п'ять разів проводив описи (ревізії і люстрації) окремих регіонів України.² Це робилось з метою з'ясування ситуації на місцях. В описах фіксувались військово-стратегічні можливості земель (стан оборонних укріплень, військово-мобілізаційних резервів), рівень розвитку продуктивних сил (кількість населення, його категорії, заняття, повинності і податки), природничо-географічні особливості краю та ін.

Згідно з описом, у 1552 році Чорнобиль був зовсім невеличким. У документі перелічується менше двохсот прізвищ його жителів — зем'ян (шляхтичів), бояр, слуг та міщан. Якщо виходити з того, що за кожним із згаданих чоловіків — глав сімейств — стоїть ще п'ять-шість членів родини, то населення Чорнобиля становило не більше півтори тисячі чоловік.

Однак Чорнобиль усе ж вважався містом, оскільки він мав свій замок, та і на фоні інших населених пунктів виглядав порівняно великим. На той час Київщина була слабо залюдненою територією, а більшість населення проживала у дрібних селах по п'ять-десять-двадцять дворів. На Київщині налічувалось усього одинадцять міст, а у найбільшому серед них — Києві проживало шість тисяч чоловік.³

За своїм юридичним становищем Чорнобиль відносився до великокнязівських, тобто державних міст. Міське управління очолював війт, згаданий в описі, як «Іван війт». Теоретично, згідно із звичаєвим правом, ця посада була виборною, але у більшості випадків війт усе ж призначався. Він вирішував адміністративно-правові питання, пов'язані із життям міщан. Допомогу в управлінні йому надавали місцеві старшини — «тубільці старші». Конкретно у 1552 році це були Андрій Миткович, Сасон Зубар, Кузьма Королевич, Богдан Моїтсохович. У замку існувала окрема замкова адміністрація на чолі з урядником. Урядник віддав самим замком, організацією його оборони і ремонту, а також навколишніми великокнязівськими селами. Ім'я чорнобильського урядника в описі не згадується. Але відомо, що замок був перебудований за чо-

тири роки перед тим паном Заморенком. Можливо, саме він виконував тоді роль урядника чи намісника.

Далеко більше значення мала не чисто виконавча посада урядника, а посада державця замку. Право «держання волості» давало можливість державцю протягом кількох років бути не тільки адміністративним керівником краю, але і залишати за це собі частину місцевих доходів. Відомо цілий ряд імен державців Чорнобиля середини XVI ст. На час опису державцем Чорнобиля був київський воевода князь Фрідріх Пронський. Ще раніше, у 1544 році, Пронський намагався приборкати чорнобильський замок до своїх рук, перетворити його в приватну власність, але зустрівся з рішучим опором місцевих бояр. Проте доля «приватизації» все ж не оминула Чорнобиля. У 1564 році Чорнобиль перейшов у власність пана Філона Кміти.⁴

Замок служив військовим осередком округи, як в смислі оборонно-укріплення, так і в ролі військово-організаційного центру. Він був збудований згідно з давньоруською традицією з дерев'яних клітей (городен), які набивались глиною чи землею, і мав дві башти (вежі). З одного боку замку, від долини Прип'яті, йшов крутий схил, а із сторони міста було викопано неглибокий рів (до чотирьох метрів). Ревізор відзначав необхідність його поглиблення. Чорнобильський замок був найменшим серед подібного роду споруд на Придніпров'ї. Його розміри складали 22 на 17 сажнів (сажень = 194,88 см), тобто приблизно 44 на 34 метри. Для порівняння відзначимо, що сусідній Овруцький замок мав розміри 132 на 86 метрів, але він відносився до найбільших.⁵

Арсенал Чорнобильського замку теж був слабеньким — тільки десять рушниць, тоді як в інших замках озброєння було далеко потужнішим і включало у себе гармати різного калібру. Таке неприглядне становище Чорнобильського замку можна пояснити, насамперед, загальною неувагою уряду до оборони українських земель. Без державної ж підтримки утримувати прикордонні замки (а для Великого князівства Литовського все українське Придніпров'я було татарським прикордонням) у належному стані силами тільки місцевих жителів було неможливо. Водночас місцеве населення мирилось з подібним становищем у зв'язку з особливостями тактики антитатарської боротьби. Основне призначення українських замків полягало у захисті населення найближчої околиці від короткочасних наїздів татар. У більшості випадків татари обходили замки стороною і шукали легшої здобичі. Тобто, сама наявність відносно добре захищеного замку уже рятувала від татар. Чорнобиль же, в силу свого північного становища, таким нападам піддавався дуже рідко. Хоча, про реальність такої небезпеки свідчить той факт, що наприкінці XVI ст. Чорнобиль був спалений татарами, і замок було відбудовано лише у 1521 році.⁶

Крім військових функцій, замок виконував роль державного адміністративно-господарського центру округи (волості). Основні повинності населення були пов'язані з обслуговуванням замку. Це, насамперед, утримання його у належному стані, забезпечення продовольством (надання стацій) і транспортом (підводами). Порядок відбування цих повинностей жителями навколишніх сіл визначався по тижнях. Міщани також мали утримувати сторожу в замку і брати участь у полюваннях (ловах) урядників.

Важливе місце в описі займає перелік податків і митних зборів, які надходили в державну казну (на замок). Вони збирались як грошима, так і натурою і були досить різноманітними. Наприклад, збори від орної землі, від продажу меду і горілки, від «дівки, яка заміж іде» та ін.

Населення Чорнобиля складало в основному міщани, але були також зем'яни (шляхтичі), бояри і слуги. Зем'яни були повноправними землевласниками, а їхній обов'язок, позначений в описі, полягав у військовій службі («проти людей неприязельських їздити»). У тексті названо вісім зем'янських дворів, але не всі їхні власники проживали у Чорнобилі. Бояри і слуги, а їх було більше двадцяти чоловік, поряд з військовою, виконували по розпорядженню урядника і різноманітну державну службу.

Серед чорнобильських зем'ян були і досить відомі в масштабах Великого князівства Литовського особи. Так, Оникій Горностай зробив блискучу придворну кар'єру. У 1539 році він служив руським писарем великого литовського князя і одночасно польського короля Сигізмунда I Старого, а наприкінці життя був дипломатом і господарським маршалком. Інший зем'янин — Криштоф Кмітич — служив господарським дворянином (теж придворна посада) і довгий час був державцем Овруцького замку. Він був найбільшим місцевим землевласником, оскільки тримав у своїх руках тринадцять сіл Чорнобильської волості. Його племінник і спадкоємець Філон Кміта уславився як воєначальник у часи Лівонської війни проти Московії, а потім був смоленським воеводою. Як уже згадувалось, у 1564 році за королівською даниною він отримав Чорнобильський замок у приватне володіння, що було логічним завершенням поширення землеволодінь Кміт на Чорнобильщині.⁷

Що стосується міщан Чорнобиля, то особливий інтерес становить аналіз їхніх прізвищ. У XVI ст. прізвища, як позначення роду, ще остаточно не устоялись. Тому при записах у документи нерідко потрапляли буденні вуличні прізвиська, які фіксували одну з очевидних для оточуючих ознак згаданої людини. Інша справа, що пізніше, по факту запису вони вже ставали прізвищами. Для історика найбільш цікавими є вказівки на рід занять або місце походження окремих чорнобильців. Так, серед міщан Чорнобиля були бондарі, гончарі, ковалі, кухмістри, чоботарі. Найбільше серед «професійних» прізвищ було кухмістрів (поварів). Це пояснюється, насамперед, тим, що у містечку були замок і панські двори. Очевидно, що кухмістровичами також позначено і приналежність кількох людей одному з тимчасових державців Чорнобиля пану Миколаю Кухмістровичу-Дорогостайському (наприклад, «Комар Кухмістровича»). Серед прийшлих до Чорнобиля людей зустрічаються Волинець, Мозирянин, Мстиславець, Свислочанин та ін. Серед них виділяються туровці — дев'ять чоловік, що свідчить про тісний зв'язок населення різних місцевостей долини Прип'яті.

Якщо звернутись до інших прізвищ, то поміж іншими хотілось би виділити таке рідкісне прізвище, як Шостак. Можливо, що його носій мав пряме відношення до одного з козацьких полковників кінця XVI ст. Шостака. Такий же зв'язок з відомими козацькими діячами можна припустити і щодо декількох родин Чорних. У будь-якому випадку, немає жодного сумніву, що серед занять чорнобильців були поширені «козакування» та «уходництво», тобто виправи на дніпровський «низ» для занять дромислами (рибалством і бджільництвом) у поєднанні з боротьбою проти татар. Якщо відомо, що у середині XVI ст. чимало жителів північних білоруських земель займались уходництвом на «низу», то у чорнобильців не було ніяких підстав відставати від них. Можливо, саме на це вказують такі типово козацькі імення міщан, як Месник, Лихолист, Товстовух, Кривопуст, Нехліб.

Таким чином, опис Чорнобильського замку 1552 року дійсно відкриває нам маловідомі сторінки минулого.

1. Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 587—592.
2. Боряк Г. В. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV — середини XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990. — С. 146.
3. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 22.
4. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 178—180.
5. Порівняння замків див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Київ—Львів, 1907. — Т. 7. — С. 37.
6. Яковенко Н. М. Вказ. праця. — С. 180.
7. Там же. — С. 159—160, 162.

Додаток

ОПИС ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ЗАМКУ 1552 РОКУ.

Чернобыль за держаня князя Фредриха Пронскаго, воеводы Киевскаго.

Замокъ. Чернобыльскій отъ четырехъ годовъ людми тутошными господарскими а землянскими и церковными; справою землянина тутошнегожъ негда Заморенка роблея с дерева соснового, не облепливанъ.

Городен всякъ 18, вежицы две: у вышки ровны съ обланками, у бланокъ оконъ не дороблено, ани столбъ, просторонность посередь замку удалъжъ сажень 22, впоперекъ 17, мостъ передъ замкомъ на паляхъ добръ, робять мосту того середину на самомъ рову мешане, а по концамъ волощане. Приступъ до замку отъ реки Припети трудный, а отъ места ровно, яко по столу, низли только чрез перекопецъ, а глубины перекопецъ тотъ двухъ сажонъ; а такъ потребуетъ замочокъ тотъ перекопу глубшего а повышенія горы отъ места и просторонства большого; воды въ замку ани жадное живности нет; брони телико ручницы 10 воеводинныхъ; сторожа наймаеть наместникъ, яко кого можетъ уеднати.

Повиноватство подданныхъ: О повиноватстве подданныхъ поведили, водлугъ листа господарскаго присягнувши, тубыльцы старшіе: Андрей Митковичъ, Сасонъ Зубаръ, Кузьма Королевичъ, Богданъ Моитсоховичъ, бояре, а Иван войтъ.

Работа замковая а стаця и подводы. Повинны замокъ робити, подводы и стацы давати вси, яко господарские такъ землянские и церковные, подданне со всякъ сель повету Чернобыльскаго, а на ймя села тые: напервей по Днепру з низу села монастыра Печерскаго: Своромъ, Тарасовичи, Новоселки, Ошитковичи, Глубово, Сороковичи, Навозъ, Ленево, Гдень, села: Полозовичи, Теремцы а Ладыжичи. На Припети и по Тетереви села: Рохтичи, Дитяковцы пановъ Горностаевъ, Оранос Печерскаго, Приборцы пана Юсифа Немировича, Пироговичи, Василево, Коташевичи именьи Проскуриннос, Мойсейковцы Федорово Браславскаго именье, другое село Печерскаго, Обуховичи Проскуриннос, Левковцы пана Ельцово, Максимовцы на рече Бобрини пановъ Горностаевъ, Кобаны на Уши пана Горностаевъ, Оникіево именьицы а есачники на Уши пана Суриновичи, Соколовцы есачники на Уши, Варевцы на Ушижъ Суриновичъ. Копачевы есачники Кухмистровичовъ на Припети, пащуть а живутъ въ городне, Шепеличи, есачники на Припети, с. Николы Пустынскаго на поле, Довглады есачники на Припети князя Сенскаго, Белоберезцы Суриново на Припети жъ, Кожужковцы на Припети Бискупа Киевскаго и инише села по всемъ повете Чернобыльскомъ и Овруцкомъ повинны стацей и подводы давати и держати при замку, на переймы отмѣняючися чергами по неделямъ; первая неделя слыветъ Чернобыльская Андрей Митковичъ з братею своею... у месте, а с ними на одной недели потужники ихъ: Копачевцы, Лодыжане, Перемицы, Опачичинцы, Соколовцы, Илинцы; другая неделя Белогородцкая, той недели потужники: Довглецы, Толстые Лесь, Шепеличи, Масоновичи, Кожужковичи, Андронъ у Гатчину, третяя неделя Овруцкое волости; Варевичи, Смолиговичи, Антоновичи, Верековичи, Белый Берегъ, Кобаны, Максимовичи; четвертая неделя: Навозъ, Ленева Кдень, Сороковичи, Глубово, Ошитковичи, Тарасовичи, Своромль.

Служба землянская. Земляне Чернобыльские повинны противъ людей неприятельскихъ ездити при воеводе Киевскомъ и лежати при немъ в Киеве въ часъ непокойный.

Служба з мешанъ а з волощанъ. Мешане и волощане передъ тымъ, кгда замку в Чернобыли не бывало, але только дворъ с пашнею, хоживали тогда на толоку орати и жати на справе дворной.

Пашня дворная. Земли на имя Млынища а Бельцовичи пахивано ни дворъ, а теперь земли тые держать мешане, а землянинъ Заморенокъ; и млын дворный бывають у Лихнишахъ.

Сторожа остроговая. У воротъ остроговыхъ наймають сторожа мешане вси, дають сторожу на годъ съ дому каждого: по грошу польскому, по решету жита, по пяти плитокъ соли, по ковшику хрупъ.

Доходы урядниковъ. Мыто, обвстка, подушное, померное; торговцы даютъ на замокъ мыта съ товару каждаго отъ копы по 2 гроши и с коровановъ также. Обвстки отъ головы старшее по грошу, отъ слугъ або наемниковъ давати обвстки грошъ а подужчины отъ воза грошъ, а отъ меры збожъя по пенезю. Мыто рыбное: с комяги рыба тридцатая на замокъ; от воскобойни на годъ полторы копы грошей.

Капцизна. Корчемный платъ на врадникажъ идетъ, а теперешнего году капцизна отъ меду у отъ горелки, и от купцовъ мыто, и помарное, и воскобойня, все то продаю на годъ за 100 копъ грошей мещанину Киевскому Чередчею.

Вижовое вина повежное. Вижованя грошъ, а отъ города отъехавши, помилное, вина водлугъ статуту, повежного 3 гроши.

Куницы отъ жениховъ и вдовецъ. Отъ девки, кгда замужъ идетъ, будъ за тутоняго або за чужогородца, куница враднику 12 грошей, а отъ вдовы 30 грошъ, а змирская куница 12 грошей.

Куницы отъ пашенъ. Мещане, котырые пашутъ земли, даютъ отъ того враднику на годъ каждый за куницу по 12 грошей, приходитъ всякъ тыхъ куницъ пашенныхъ и иншихъ году 10 копъ грошей, а иншого 11, або и 14. бо не завжды ровно пашниковъ бываетъ.

Озера. Озера замковые: Подниве а Выйковъ уступный по одной тони, а Велемель западное; волочить озера тые врадникъ с половины с тыми, чий неводъ, а хто помагаетъ волочити; а Глушецъ уступное на устьи Припети, однажъ тона, а иншее закочивають у двое тое озеро; озеро замково, што пожиточнейшо, держитъ панъ Оникей Горностаѣ, повседаючи данину себе господарскую.

Езы. Повинны передъ тымъ езы господарскии на Припети быти; недели: Чернобыльская, Белогородская, Овруцкая, каждая свой; а теперъ, хтоколевекъ езь на Припети держитъ, повиненъ дати с него на замокъ рыбу тридцятую.

Ловы. Бояре, мещане и слуги вси, котырые у месте дома своими живутъ, повинны первую порошею ездити з урядником у ловы трикротъ по одному дню, а на сренъ также трикротъ по одному дню.

Бобровые гоны. По Уши речце всен по речку Илинку, а на Норине, а на Вересни, а на Припети у верхъ от замку у трохъ милях по землянскимъ и боярскимъ берегомъ бобры ловятъ на воеводу Киевскаго; сего году 9 убили; а земцы одно до другыхъ повинны провожать бобровниковъ.

Есачники. Андрей Мятковичъ с племянемъ своимъ и потужники ихъ Порхомовичъ а Лупинковичъ есачники слыли, повинны дават воеводе Киевскому на годъ 30 грошей, стогъ сена, а меду преного 4 ведерца, котыхъ ведерцъ 15 у кадъ. Теперъ есачники тые осажены отъ воеводы на службе конной. У земли есачники уходовъ мають: два чоловека пана Киселевы: Пашко и Логвинъ, живутъ у месте, даютъ есачизны: копу грошей, меду 8 ведерцъ, сена 2 стоги, а закосного 2 гроши пану своему, а первый то давано на замокъ.

Островъ. Противъ места и замку на Припети, межи реки и речицы, островъ немалый, всему месту пожиточный, здавна господарскій, тепер поведають даниною тотъ островъ держитъ землянищъ Заморсноктъ.

Мещане. Гапонецъ Мстислсвецъ, Якимъ Бондаръ, Коровчиная, Митко Сурьяновичъ, Корисецъ Глушенинъ, Барабанъ Кухмистровъ, Василій Курьяковичъ, Олексиецъ Имихоневичъ, Комаръ Кухмистровича, Богданъ Кухмистровича, Мартинъ Курдана Кухмистръ, Иванъ Новаденъ, Костя Кривопустъ, Купецъ войтовъ зять, Олексей Круневичъ, Пилипецъ Тивунъ, Мишко Занкевичъ, Яцко Пилипецъ, Гончаръ Василецъ, Иванъ Догатко, Иванъ Волянecъ, Давыдецъ Олкашанинъ, Василій Прокоповичъ, Гира Петровъ зять: Герасимъ Илвовичъ, Окула Уласовичъ, Малей Шашичъ, Гаврило Козель, Гапонъ Туровецъ, Олейко Рудаковичъ, Якимецъ Шикевичъ, Блежецъ Бахаръ, Герасимецъ Москаликъ, Скоруба Глушенинъ, Сергей Кухмистръ, Нестръ Черный, Омелянецъ Чтершенинъ, Лаворъ Урупа, Логвинъ Киселевъ, Иванъ Кузнецъ, Нестръ Кухмистръ, Пилатъ Туровецъ, Тишко пастухъ, Сачко, Макавецъ, Свислочанинъ, Ельдокимецъ, Евхимъ Гладкевичъ, Кузьма Широковое зять, Василь Пилиповичъ, Маринъ Княжипчикъ, Мария вдова, Евсей с братомъ, Антонъ братъ Герасимовъ, Дорошко Крупевичъ, Иванъ Станкевичъ, Олексеецъ Глушенинъ, Иванъ Кожолка, Зенко ребеникъ, Петръ Кухмистровичъ, Ломака Кухмистровича, Яковецъ Тишкевичъ, Оникеецъ Кухмистровичъ, Зенякъ Супронъ, Сидоръ Зинкевичъ, Коробка Онопрей Кухмистръ, Микита Кузнецъ, Антонъ Сланковичъ, Ярмолка Шашличъ Кухмистръ, Родко Сопичанинъ. Остапъ Тростяниникъ, Торабура, Семенецъ Кривородкевичъ, Шостакъ, Харитонъ Кухмистровичъ, Митко Москаликъ, Юрко пана Горностаевъ, Иванъ Косько, Прокопчя, Подобехъ Кухмистровича, Романъ Калениковичъ, Василій Маковка, Федотъ братъ же ихъ, Сачка Глушенинъ, Робка Глушанка, вдова, Гринецъ Глушенинъ, Михаилъ Кузнецъ, Иванъ Полубочковичъ, Кунецъ Мозыренинъ, Хиломонъ Глушенинъ, Степанъ Горностаевъ, Максимъ Кладейковичъ, Матвей Сказка, Иванъ Шиловъ зять, Иванко Черный, Санецъ Глушенинъ, Трухонецъ Туровецъ, Гришь Шикалевичъ, Жданъ Волковичъ, Донецъ Завалеевичъ, Данило Сетковичъ, Михаил Туро-

вечь, Васечко Чоботарь, Ходоръ Коленко, Федько Завалей, Матвей Чепнаръ, Ходоръ Кривопустъ, Федко Грипиничъ, Мышко Слазний, Мышко Бондаръ, Остапъ Бречи-нецъ, Микита Чоботаръ, Александръ Лукашинъ, Еско, братъ его, Вавель Поротко, Ланко, братъ его, Гринка пана Горностаевъ, Ярмоло Косовичъ, Иванъ Нехлебъ, Ва-сильй Скочка, Мишко Шило, Еремей Туровець, Мартин Туровець, Манецъ Завале-евичъ, Яковъ Гриневиць, Иванъ Королько, Мартынъ Петровичъ, Тимошко Кузнецъ, Иванъ Микитичъ, Данилецъ Гопановичъ, Василий Лячич, Мишко Заморенковъ, Фе-дошковая вдова, Потапъ Стрелець, Кроско Кузенковъ, Андрей Бондаръ, Денись Чо-ботаръ, Федько Чорный, Харко Туровець, Шетинъ Глушенинъ, Князковая вдова, До-рошко Горьстаевъ, Супронъ пана Горностаея, Лоховъ Киселевъ, Яковъ Круткевичъ, Кузьма Месникъ, Андрей Лихолистъ, Василий Толстоухъ, Микита Чоботаръ, Иванъ Плаховичъ, Панько Петровичъ, Андрей Горбатый, Микита Полозовъ, Авула Урвитичъ, Яковъ Крычевецъ, Занько Туровець, Клишко Петровичъ, Шимонецъ Мищечко, Па-вель Туровець, Иванъ Старижъ, Иван Коваль, Семень Петриковецъ, Петровъ Чобо-таръ, Еско Левковичъ пана Горностаевъ.

Домы землянские в месте. Домъ пана Оникневъ Горностаевъ; домъ пана Кришто-фовъ Кмитыча; домъ пана Полозовъ, домъ пана Заморенковъ; домъ пана Суриновъ; домъ пани Проскуриное; домъ пана Киселевъ, домъ Ельцовое.

Бояре. Игнатъ Круневичъ, Богдан Круневичъ, Козма Круневичъ, Онопрей Круне-вичъ же, Зинъ Круневичъ, Зубаръ Сосонъ, Добрыло Зубаръ, Грышко Зубаръ, Сидоръ Зинкевичъ, котораго землю упростили небожчикъ Заморенокъ.

Слуги. Павелъ Матвеевичъ съ братомъ Михаиломъ; Романъ Калениковичъ съ братомъ Иванов; Иванъ Сузыкъ; Федоръ Азбука; Андрей Миткевичъ а братаничи его: Карпъ а Микита, Оникий братъ его Иванъ Гуркевичи; Яковъ Ботутянко.

Друкується за виданням: Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 587—592.

